

Əliyeva Cəmilə Musa qızı⁶⁶

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONEM ANLAYIŞI

Fonetika sözü mənaca yunan dilinə məxsusdur. Bu söz dilçilikdə nitq səslərinin akustik və fizioloji təbiətini öyrənən bəhsin adı mənəmdə işlədilir. Eyni zamanda, fonetika sözü hər hansı bir dilin səs tərkibinin fizioloji və akustik quruluşu mənasını bildirir. Fonetika sözü, bir termin kimi fon (fone) sözü və tika vahidinin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Fon sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası səs deməkdir. Fone (fone) və tika (tike) hissələrinin quruluşu və onların tərkibi mənasında yeni bir terminoloji vahid yaranmışdı.

Fonetika sözünün əsası olan fontərkibi səs mənasında bir çox başqa sözlərin də yaranmasında iştirak edir. Məsələn, həmin köklə bağlı *fonem* (dil səs sisteminə məxsus kiçik vahid), *fonika* (bədi nitqin səs tərkibi, səsyazma, səslərin bədi xassəsinin tədqiqi sahəsi), *fonoqram* (fonoqraf vastəsi ilə səs yazılması), *fonoqraf* (səs yazan və həmin səsləri yenidən hasil edən aparat), *fonologiya* (dilçiliyin fonemlərdən bəhs edən sahəsi), *fonometr* (səsin gücünü ölçən cihaz), *fonoskop* (nitqin fonetik xüsusiyyətlərini və bununla əlaqədar dodaqların və əzələlərin hərəkətlərini tədqiq etmək üçün cihaz), *fonoteka* (fonoqramlar, səs yazıları arxivi), *fonokardioqram* (ürəyin səs fəaliyyətinin qrafik yazısı) və s.

Fon (fone) tərkibi eyni zamanda bir çox sözlərin sonunda affiksəl vahid kimi işlənərək səs anlayışı ilə bağlı terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, *patefon*, *qrammafon* (səs yazılmış valı səsləndirmək üçün işlədilən aparat), *telefon* (danışqı cihazı), *diktofon* (maqnit lentinə yazmaq üçün cihaz), *mikrofon* (danışığı ucadan səsləndirmək üçün işlədilən cihaz), *linqafon* (başqa dilin düzgün tələffüz və nitq vərdişlərini öyrənmək üçün işlədilən cihaz) və s.

Fonetika nitq səslərindən, onların akustik, sosioloji, məntiqi, psixoloji xarakterindən və tarixi-təkamül prosesindən bəhs edən elm sahəsidir. Konkret və qısa şəkildə desək, fonetika nitq səslərindən və onların tətbiqi prinsiplərindən bəhs edir.

Nitq səsləri xüsusi bir sistemə və ardıcılığa malik olan dil vahidləridir. Təbiətdə səslər çox, rəngarəng və müxtəlifdir. İstər təbiət səsləri, istərsə də nitq səsləri ümumilikdə akustik proseslərə daxildir. Bu səslər öz keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir.

Bütövlükdə, akustik prosesləri təşkil edən səsləri öz keyfiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 2) bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 3) fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər.

Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Buraya göyün gurultusu, ildırımın şaqqıltısı, suyun şırıltısı, küləyin vıyıltısı, müxtəlif əşya və ya metalların toxuması ilə yaranan, həmçinin, təsir və əks təsir nəticəsində əmələ gələn tiqqıltı, taqqıltı, partıltı, cingilti səsləri və s. daxildir. Bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Məsələn; inəyin böyürtüsü, qoyunun mələrtəsi, quşların civiltisi, cücülərin cırlıtısı həmin prosesin təsiri nəticəsidir.

Fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər isə insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslərdən ibarətdir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər öz keyfiyyətinə görə digər səslərdən fərqlənir. Belə ki, nitq səsləri xüsusi tələffüz şəraitinə malikdir. Fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər isə xüsusi tələffüz şəraitinə malik deyildir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər xüsusi tələffüz şəraitinə görə fərqlənərək müstəqilləşdiyinə (üzvləndiyinə) görə onlar mənalı vahid əmələ gətirir. Digər səslər isə müstəqilləşə bilmədiyinə görə (üzvlənə bilmədiyinə görə) mənalı vahid əmələ gətirmir. Bununla birlikdə, fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər insanların nitqində təqlidi yolla mənimsənilir.

Bu halda, insan nitqi həmin səslərdən imitativ səslər əmələ gətirir. Məsələn; göyün gurultusu insan nitqində *gurr...*, suyun şırıltısı *şurr...*, qoyunun mələrtəsi *məə...* təqlidi ilə mənimsənilir. Bu səslər mənimsəniləndikdə insan nitqindəki səslərə bənzədiyi üçün onlardan müvafiq sözlər düzəlir.

Dilçilikdə fonem və fonetik vahid məsələsi barəsində bir çox fikirlər mövcud olsa da onların hamısı bütövlükdə fonemin müstəqil vahid kimi təyin olunması üçün kifayət qədər inandırıcı dəlillərə malik deyildir. Məsələ burasındadır ki, nitq səsləri ayrılıqda fizioloji-akustik proseslərin məhsulu hesab olunur. Bu halda, onları mənalı vahid kimi səciyyələndirmək mümkün deyildir. Onların iştirakı ilə yaranan sözlər isə mənalı vahiddir. Necə olur? Məna daşımayan bir vahid müvafiq strukturu formalaşdırır və həmin struktur özünəməxsus məna daşıyır. Fonemin müstəqilliyi məsələsinə də məhz bu aspektdən yanaşmaq müəyyən səmərəli nəticələr əldə etməyə gətirib çıxara bilər. Dilçilikdə fonem və onun müstəqil vahid kimi təyin edilməsində, başlıca olaraq aşağıdakı kimi yanaşma üsulları vardır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin birinci üsulu struktur təhlil üsuludur. Bu üsula görə fonem o səs hesab edilir ki, həmin səs söz tərkibində öz müstəqilliyini, bir növ, fiziki cəhətdən qoruyub saxlamış olsun. Yəni səs söz tərkibində dəyişməsin, ya da dəyişməyə meyli olmasın. Bu halda, sözün səs tərkibindəki mövqeyi əsas götürülür. Sözün səs tərkibindəki mövqeyi onun güclü və zəif hesab edilən yerdə işlənməsi ilə təyin edilir.

Nitq səsləri üçün güclü mövqe, bir qayda olaraq, sözün əvvəlinci hecası hesab edilir. Sözün həmin mövqeyindəki səslər güclü artikulyasiyaya malik olur. Odur ki, həmin mövqedə variantların baş verməsi ehtimalı azalır.

Zəif mövqe isə sözün son hissələri hesab edilir ki, bu mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir. Nəticədə səs keyfiyyətcə dəyişib yumşaq variantla əvəzlənir. Belə mövqedə səsin öz fiziki müstəqilliyini itirməsi ehtimalı artmış

olur. Məsələn, ataya, anaya, babaya, saxlayır, gözləyir, izləyir kimi sözlər öz struktur xarakterinə görə normativ kök-şəkilçi ardıcılığına malikdir. Lakin nitqdə sözün sonuna doğru artikulyasiya intensivliyi zəiflədiyi üçün sait səslərdə keyfiyyət dəyişməsi baş verir.

Samit səslərə gəlinə, sözün sonuna doğru olan mövqedə onların da fiziki tərkibində dəyişmə baş verməsi müşahidə edilir.

Sözün heca tərkibi artdıqda variant ehtimalı daha da intensivləşir. Məsələn, struktur cəhətdən normativ sayılan *yarpaq, torpaq, qıraq, çıraq, inək, kəpək, çiçək* kimi sözlər tələffüzdə son samitə görə müxtəlif variantla üzləşir. Q samiti *x* və ya *ğ*-ya, *κ* samiti *y* və ya *x*¹ (ih) qarşılığına çevrilir: *yarpaq- yarpağ - yarpax, qıraq-qıraq-ğ-qırax, çıraq-çırağ- çırax; inək-inəy- inəx, kəpək-kəpəy- kəpəx; çiçək- çiçəy- çiçəx*.

Bu üsulla mövqeyə görə fonemlərin xaiaklerini, onların dəyişmə, əvəzətmə və variantlaşma keyfiyyətlərini müəyyən etmək mümkün olsa da fonem müstəqilliyini müəyyənləşdirmək və söz tərkibində onun funksiyasını meydana çıxarmaq mümkün olmur. Digər tərəfdən, mənalı vahid olan söz tərkibində onların müstəqil mənə keyfiyyətləri təyin edilə bilmir. Başqa bir tərəfdən, o məsələni də aydınlaşdırmaq olmur ki, məsələn, qohum dillərdə söz əvvəlində dilxarası kipləşən kar *κ* samiti işndiyi halda nə üçün Azərbaycan dilində həmin səs *q* variantına çevrilmişdir. Müqayisə et: *kal* (türk), *qal* (Azərb.), *kalk* (türk), *qalx* (Azərb.) *koyun* (türk), *qoyun* (Azərb.) və s.

Söz sonuna gəlinə, Azərbaycan dilində *ğ* və *x* variantları yarandığı halda, qohum dillərdə *κ* (*q*) variantı saxlanılır: *kork* (türk), *qorx* (Azərb.), *kırk* (türk), *qırx* (Azərb.), *daq* (türkm.), *dağ* (Azərb), *çaq* (türkm), *çağ* (Azərb.) və s.

Güclü mövqedə olan səslər daha sabit, zəif mövqedə olan səslər isə variantlıq üzrə dəyişilməyə meyli olan vahidlər kimi xarakterizə edilmişdir. Hətta, güclü mövqedə olan səslər fizioloji-akustik xarakterinə görə intensiv, zəif mövqedəki səslər isə intensiv olmayan səslər kimi nəzərə alınmışdır, Bütün bunlar fonemlərin sabitliyini və qeyri sabitliyini müəyyən etmək üçün irəli sürülən ciddi arqumentlər kimi qəbul oluna bilər. Lakin həmin mülahizələr fonemin fonemliyini təyin etmək üçün qənaətləndirici əsaslar verə bilmir. Səslərin mövqeyə görə güclü və zəif xarakterə malik olması türkoloji tədqiqatlarda qeyd olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda qəbul olunan ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, kar samitlər sözün güclü mövqeyində daha çox iştirak edirlər. Cingiltili samitlərin yeri isə əsas etibarı ilə zəif mövqedir, yəni sözün ilk hecasından sonrakı mövqedə cingiltili samitlər daha çox işlədilir. Odur ki, kar samitlər fizioloji - akustik xarakterinə görə güclü, cingiltili samitlər isə zəif səslər hesab edilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində də səslərin güclü, zəif mövqeyinin təyin edilməsi fonemin müəyyən olunması üsullarından hesab edilir.

Fuad Kazımov söz kökünü sait fonemlər üçün güclü mövqe hesab edir. Saitlərdə olduğu kimi samit fonemlərin də müəyyənləşdirilməsində onların güclü mövqeyinin meydana çıxarılması zəruri hesab edilir. Ağamusa Axundov yazır ki, "Müxtəlif dillərin fonemlərini müəyyənləşdirərkən, adətən birinci növbədə, fonemin güclü mövqeyini təyin edirlər. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin hərtərəfli geniş təhlilini vermək, habelə onu elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək üçün bir sıra məsələlərin xüsusi olaraq nəzərdən keçirməsi lazım gəlir. Görünür, bu suala asanlıqla cavab vermək mümkün deyil". Əhməd Mahmudov samitlər üçün güclü mövqeyi samitdən əvvəlki mövqe hesab edir.

Fonemin müəyyənləşdirməyin ikinci üsulu müqayisəli qarşılaşdırmadan ibarətdir. Bu üsul vasitəsi ilə hər hansı sözün tələffüz variantları qarşılaşdırılır, söz tərkibindəki oxşar səslərdən yazı normasına müvafiq olanı fonem, nitq üçün səciyyəvi olanı variant hesab edilir.

Ağamusa Axundov müqayisə yolu ilə fonemlərin müəyyənləşdirilməsini aşağıdakı kimi izah edir:

1) "Dil vəzifəsi olan danışq səsləri yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri və 2) dil vəzifəsi olmayan yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışq səslərinə fonem deyilir. Məsələn ; *il, öl, əl, el, al* və s. sözlərdə *i, ö, ə, e, a* saitləri və *ab, at, ad, an, as, az, al, ac, ar, aş, ay, ax, ağ, ah* - sözlərindəki *b, t, d, n, s, z, l, c, r, ş, y, x, ğ, h* - samitləri Azərbaycan dilində müstəqil fonemdir. Çünki onlar yuxarıda göstərilən vəziyyətdə müəyyən leksik mənası olan dil vahidlərini(sözləri) bir-birindən fərqləndirə bilər. İkinci qismə aid olan danışq səsləri isə fonem çalarlığı yaxud sadəcə çalarlıq adlanır". Belə çalarlığa nümunə göstərilən bunlardır- *süd, süt, kənd, kənt* və s. Nitqdəki digər variantlar məsələn, *x'*, dodaqlanan, *d, q* incə, *l, b, n* kimi səslər isə variasiya adlandırılır.

Bu təhlil və araşdırmalardan belə çıxır ki, harada fərqləndiricilik varsa, fərqləndiriciliyə səbəb olan səs fonem sayılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı sözün nitqdə ayrı-ayrı variantları varsa bunlar təsadüfi deyil. Məsələn; bir yerdə *göz* sözü *güz*, *od* sözü *ud*, *baba* sözü *boba*, *qardaş* sözü *qərdəş*, *diş* sözü *çiş* şəklində deyilsə, burada söhbət ancaq areal normalılığından gedə bilər. Yəni sözlərin bu və ya başqa nitq arealındakı variantı həmin nitq arealında normadır. Bir arealda məsələn, *diş* sözündəki – *d* – fərqləndiricilik yaradırsa, o birində – *ç* – səsi fərqləndiricilik yaradır. Həmçinin, *al, əl, ol, öl* kimi sözlərdə *a, ə, o, ö* fonem sayılırsa, bəs onda ikinci səs (1) nə sayılmalıdır. Fonem, yoxsa variant? Variantdırsa, onda nəyin variantıdır.

Beləliklə, fonemin müəyyənləşdirilməsi üsulları çoxlu suallar doğurursa, deməli, bu sahədə hələ görülməmiş işlər qalmaqdadır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin üçüncü üsulu eksperimental və ya semantik üsuldan ibarətdir. Bu sahədə də dilçilikdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda fonemin müstəqil bir vahid olmasının müəyyən edilməsi başlıca məqsəddir. Fonemin müstəqil olmasını, əlbəttə ki, söz tərkibindən ayrı təyin etmək mümkün deyildir. Bu halda, ancaq səsin fizioloji-akustik xarakterini aydınlaşdırmaq mümkün olardı. Söz tərkibində araşdırma isə tədqiqatçını semantik mühitlə qarşılaşdırır. Onda da fonem müstəqilliyi onun semantik funksiyası ilə birlikdə

araşdırılmalı olur. Bu da istər-istəməz, tədqiqatçı sözün fonomorfoloji keyfiyyətlərinin araşdırılması istiqamətinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, tədqiqatçı fonemi müəyyənləşdirmək məqsədini qarşıya qoysa da o, əslində yeni bir tədqiqat istiqamətinin, fonomorfologiyanın izinə düşmüş olur. Fonemlərin müstəqilliyinin araşdırılması, bir qayda olaraq, birhecalı kök sözlər hüdudunda aparılır. Çünki belə bir əhatədə sözün semantik mühiti ilə fonemin funksiyasını araşdırmaq çətinlik törətmir.

Dildə xüsusi məna bildirən sözlərin ayrı-ayrı fonetik vahidlər əsasında necə yaranması prosesinə aid məsələlər daim mütəxəssisləri narahat edir. Belə bir suala hələllik tam cavab verilməmişdir ki, görəsən, sözlər xüsusi bir anlayış bildirən səslər əsasında törəyir, yoxsa, onların formalaşmasında ixtiyari fonemlər iştirak edir? Yəni sözlər müstəqil fonemlərin əsasında törəyir, yoxsa onların yaranmasında bu və ya digər variantlar və ixtiyari səslər də iştirak edir? Və ya, sözlərin strukturunda variantlar nəyə xidmət edir? Nə üçün nitq səslərinin bəziləri fonem, bəziləri variant sayılır? Suallar çoxdur, cavab isə sualları təmin edəcək qədər deyildir. Mövcud cavablar yenə də kök sözlərdəki fonemlərin üstünə qayıdır. Burada da səs simvolizmi barədəki tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. Belə tədqiqatlara görə fonem müstəqildirə, onun özünün daxilində müəyyən bir məna xüsusiyyəti gizlənir. Fonem müstəqil deyilsə, onun semantik mühiti də yoxdur. Başqa sözlə, o səslər fonemdir ki, onlar semantik mühitə malikdir.

Ədəbiyyat

1. А.Ахундов. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

2. Ф.Кяçимов. Система гласных фонем азербайджанского языка. Иçв. АН СССР, ОЛЯ, 1952, Т.ХІІІ, вьн. 4 с.

Açar sözlər: fonem, fiziki proses, bioloji proses, kar səslər, açıq səs, qapalı səs

Ключевые слова: фонема, физический процесс, биологический процесс, глухие звуки, открытые звуки, закрытые звуки

Keywords: phoneme, physical process, biological process, deaf sounds, open sound, indoor sound

Rəyçi: dos.S.Abbasova